

ТОДОР ПЕЕВ — ЖУРНАЛИСТ И ДРАМАТУРГ

ПИРИН БОЯДЖИЕВ

В Браила Тодор Пеев идва през март 1873 г., след като е бил близо шест месеца в Одеса, защото и през декември 1872 г. турски шпиони все още го търсели в Румъния¹. Повикан е от Васил Друмев, който, решен да се замонаши, трябва да му предаде двете длъжности, които заемал дотогава в Браила. Най-напред му предава училището в началото на април, а след завръщането си от Шумен, където е отишъл, за да се прости с близките си, му поверява и деловодството на Българското книжовно дружество (БКД)². На 6 юни Васил Друмев е вече йеромонах Климент. Заместникът му като главен учител и деловодител на БКД Тодор Пеев има прилично за времето образование (поради материални затруднения напуска, преди да го завърши, цариградското училище Бебек), похвална осемгодишна учителска практика в Силистра, Кюстендил и Етрополе и петгодишна творческа читалищна дейност, която умело е съчетавал с неуморна, смела революционна дейност. Имал е някакъв опит в самодейния театър в Етрополе. Като журналист се знае само една негова информационна дописка за учебното дело в Етрополе³. Податки за негово редовно сътрудничество през 1866—1867 г. в „Курие д'Ориен“ има, но не са аргументирани от никакво изследване⁴.

Озовава се в Браила, втория по големина и значение български задграничен културен център в Румъния, с богата театрална и публицистична дейност, седалище на БКД. А там вече ги няма големите възрожденски педагози, театрални дейци, публицисти и общественици д-р Селимински, Теодоси Икономов, Васил Попович, Милан Кънчев, Васил Друмев, Добри Войников, Д. Великсин, В. Д. Стоянов. БКД вече не разполага с нови, постоянни годишни вноски на спомагателните членове, нито пък получава в пълен размер поне лихвите от малкото капитал, внесен на името на търговеца Н. Тошков в Одеса. Българското училище в Браила вече не получава субсидии от Браилската градска община, както е получавало през 1868—1871 г.⁵ Единственото финансово предимство е, че по дарението на х. Варвара х. Велюва училището е настанено в собствена сграда. Но, от друга страна, това дарение, което е и за построяване на българска черква в града, става причина повечето средства, които са се събирали някога от гражданите само за поддръжка на училището, да отиват сега изключително за строежа на черквата (ДБКД, док. 12, 19)⁶. Настъпват нови финансови затруднения. Със завещанието на Тодор Миланович, с

¹ Д. Страшимиров. Архив на Възраждането. Т. I. С., 1908, с. 585, док. 490, писмо на Д. Попов от 7. XII. 1872.

² Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила. 1868—1886. С., 1958, док. 220, 235, 286. По-нататък ще се цитира в текста в скоби ДБКД заедно със съответния документ.

³ Право, г. VI, бр. 17 от 21 юни 1871.

⁴ Ю. Иванов. Български периодичен печат от Възраждането му до днес. Т. I. С., 1893, с. 115.

⁵ Н. Жечев. Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970, 69—70.

⁶ С. Велев. Златна книга на дарителите за народна просвета. Пловдив, 1907, 363—364; Независимост, г. III, бр. 3 от 5. V. 1873; г. IV, бр. 3 от 3. XI. 1873.

приходите от наема от две завещани сгради в Браила и лихвите от капитала, внесен при консула на Австро-Унгария в града, училището покрива през 1871—1872 г. част от разходите си. През 1873 г. далечни родственици от гръцки произход на дарителя оспорват правото на българската община да получава наследство, понеже няма статут на юридическа личност. Започват дълги процеси в Браила и Букурещ, спечелени от родствениците. Местните съдебни власти дават на българското общество срок да се снабди със съответните документи, обаче всички намеси на ходатаи, адвокати, консули пред правителствените органи в Букурещ остават без последици. От този процес Пеев е запомнил една фраза от пледоарията на адвоката на ищца: „Държава в държава няма, така че българско общество не съществува.“ Тя ще бъде идеен заряд на драмата му „Фудулеску, прокопцаният зет на хаджи Стефания“⁷. Едновременно с грижите и постъпките за уреждане юридическото положение на българското общество в Браила Т. Пеев прави сериозни, усиленни, постоянни постъпки за одобряване устава на БКД, още повече, че такава условие му е поставил Н. Тошков, за да прехвърли от Одеса капиталите в Браила на името на БКД, но и тук не успява (ТП, с. 188, 195—196; ДБКД, док. 446).

Въпреки все по-трудните условия за излизане на Периодическо списание (Псп), било то от редакционен характер — действителните членове на БКД са далеч от Браила и имат вече съвсем други занимания и задължения, а сътрудниците, които да отговарят на целите и съдържанието на списанието, са много малко; било от финансов и организационен характер (неясното положение на капиталите на БКД след смъртта на Н. Тошков, своеволието в Браила на председателя Н. Ценов), — Пеев успява да направи през 1874—1875 г. толкова, колкото през 1870—1873 г. са направили предишните деловодители — да издаде по две (макар и двойни) книжки годишно. Неуморни са усилията му за разпространението и оценяването на Псп като единствено българско научно списание, за популяризиране и признаване делото на БКД като начален и смел опит да бъде създадена една българска академия на науките. Той съзнава, че основателите ѝ са я поставили наистина на „фалшиви начала“, както Л. Каравелов непрестанно, упорито отсъжда, но влиза в открита полемика с него. Пеев се опитва да докаже, че такава драстична, безапелационна критика като Каравеловата не помага за оправяне на нещата, тя дори е вредна, пречи на едно добро, полезно, необходимо културно учреждение. Каравелов не публикува неговото писмо, но отговаря на всяко негово твърдение и го оборва⁸. Тогава Пеев изпраща във в. „Право“⁹ статия, в която засяга въпроса за необходимостта от академия на науките, за неизползваните възможности за масово културно и стопанско въздействие на читалищата и женските дружества. Каравелов му отговаря косвено¹⁰ в няколко статии, в които критикува преди всичко редакцията на в. „Право“. По много въпроси (и за трудностите на всяка новосъздадена академия на науките, и за екзархията като учреждение, и за екзарха като личност) мненията на Каравелов и Пеев съвпадат, при все че Каравелов е категоричен в своя максимализъм на революционер, а Пеев е дипломатичен в конюнктурните си съображения. В епилога на тази дълга полемика¹¹ Каравелов жестоко и необосновано произнася присъдата: „деловодител, бездарен и вятърничав господин пожела да играе роля нито за ума, нито за познанията, нито за способностите му“. Обаче обстоятелствата се бяха стекли така, че единствено той можеше да поеме щафетата от Васил Друмев. Пеев не можеше, не се амбицира да стане сътрудник на Псп, но като редактор направи всичко възможно да задържи органа на БКД на равнището на сериозно научно списание. А и той самият е съзнавал непосилните задачи, не само своите като

⁷ Т. Пеев. Съчинения, С., 1976, с. 111. По-нагагък позоваването на тази книга ще става в скоби в текста с инициалите (ТП).

⁸ Независимост, г. IV, бр. 47 от 7. IX. 1873.

⁹ Право, бр. 38 от 30. XI. 1873. Издателите на съчиненията на Т. Пеев са му сложили заглавие „Всяко начало е мъчно“ (ТП, 73—76).

¹⁰ Независимост, бр. 7 и 9 от 1 и 15. XII. 1873.

¹¹ Знание, бр. 16 от 31. VIII. 1875, с. 256.

деловодител, но и на Псп, а особено на БКД. Това личи от послеслова, който е написал на последната страница на последната книжка от първата и единствена възрожденска годишнина на Псп. От 1870 г. досега е трябвало да излязат 70 книжки на Псп и десет сборника с материали за българската история, език и писменост. БКД и Псп не успя да обедини българските учени, които „глъхнат и се губят“. Но главната причина за неуспеха е от финансов характер. Капиталът на БКД вместо да бъде от 200 000 франка, е само 38 000¹². Досега не е обръщано внимание на една кратка бележка във в. „Възраждане“, бр. 5, като отговор на предложението на в. „Български глас“ БКД да даде своя капитал за въстанието. В тази бележка от недоумявки и дълбок подтекст проличават и горчилката на деловодителя от високомерното и безцеремонно отношение на „меценатите“ на БКД [*вътрешни* (подчертано от автора) още недобре познати неприятели и подкопачи], и увереността, че „бди върху това бедно и свято учреждение духът на целокупния български народ“. Без излишна скромност той говори за „ония, които носят тежкия кръст“ на БКД, което служи „на истината, на науката и на възраждането родно“. Безпощаден е към ония, които са попречили на БКД да разгърне своята дейност според първоначалния замисъл. Той знае, че някога ще се „извърши правда пред съдът на всенародното съждение“ и тогава ще блесне истината „и много гнили и лъжливи кумири има да се строполят“.

В нашата историография погрешно се подчертава, че Пеев се различавал от Каравелов и Ботев в становището си към Световното изложение във Виена през лятото на 1873 г.¹³ Революционният печат иронизира съвсем неуместното участие на изостаналата Османска империя в едно световно изложение на прогреса, на техниката, културата и цивилизацията. Увлечени от желанието си да иронизират недъзите на българската образователна система и литература, те изпращат там техни карикатурни представители¹⁴. Пеев апелира, агитира многократно за българско участие в една педагогическа конференция на педагозите, учените, учителите в училищата на славянските народности в многонационалната Австро-Унгария, посветена на начините за подобряване образованието и възпитанието в селските училища. Подсетен от Моско Добринов, Пеев пише писма и дописка за необходимостта от участие на български учители в такава конференция, от която имаме много неща да научим, особено когато не можем още да преодолеем трудностите при въвеждането на звуковия аналитико-синтетичен метод на преподаване начална грамотност¹⁵. Моско Добринов, студент в Загреб, е най-активният пропагандатор и популяризатор в българския печат на тази конференция. Самият той е участник в конференцията, посетител на изложението и автор на много дописки в „Право“ с впечатления от конференцията и изложението¹⁶.

Не бива да забравяме един знаменателен, куриозен факт. Пеев, един от моралните автори на обира при Арабаконак, е натоварен от местните турски власти да отиде в Румъния по следите на извършителите на обира. Това е сякаш епизод от приключенски роман, разказан умело и пластично от Пеев в „Прекъснати мемоари“ (ТП, с. 51—64). Той е притежавал забележителни качества на професионален революционер и конспиратор, умел е да поддържа добри отношения с високопоставени лица, да спечелва симпатиите и поддръжката на враждебно настроени към него властици. Примерите изобилствуват в „Прекъснати мемоари“. Такъв е Пеев в Силиста, Русе, Кюстендил, София, Етрополе (ТП, с. 32, 34, 37—39, 49—50). Такъв е и в Браила. Под прикритието на деловодител на БКД той продължава да развива е и в Браила. Под прикритието на деловодител на БКД той продължава да развива активна революционна дейност, да бъде член на БРЦК, да участва в заседанията

¹² Пед, г. I, кн. XI—XII, Браила. 1875, 227—228.

¹³ Г. Боршук ов. За журналистическата дейност на Тодор Пеев. — В: Сб. Тодор Пеев. С., 1972, с. 70.

¹⁴ Хр. Ботев. Съчинения. Автентично издание. Т. I. С., 1950, 95—97; Независимост, г. III, бр. 29 от 7. IV. 1873.

¹⁵ Право, г. VII, бр. 19 от 20. VI. 1873. — ДБКД, док. 230, 234, 245.

¹⁶ Право, г. VIII, бр. 37—41 от 23. XI.—20. XII. 1873.

му, да бъде пълномощник на Георгиевския революционен комитет до неговото саморазтурване и след Априлското въстание да се опитва да превърне Браила в задграничен революционен център¹⁷. Факт е, че върши революционна дейност под прикритието на официалните си занимания като главен учител и деловодител. Той интелигентно съчетава тези две дейности — не бива да търсим революционен подтекст във верноподаническите му речи на края на учебната година, нито пък непоследователност и опортонизъм на революционера, когато в писмата си до действителните членове на БКД се разграничава от „ботевци“, от „слободарския типограф“, или пък когато пише на Марин Дринов: „Мнозина бездейници и пияници българи от Русия и Влашко се протакат тъдява и се готвят да заминат в България за въстание.“¹⁸ Не е дошло още времето да се деконспирира пред Дринов и пред всички просветители, които не са могли да знаят, че тихият учител и деловодител се занимава с доставка на оръжие, набавяне средства за оръжие, прехвърляне на революционери, организиране на акция за подпалване на Цариград, че е пълномощник и довереник на Георгиевския централен революционен комитет. Когато събитията го изискват и служебното положение му позволява — от лятото на 1876 г. той вече не е учител, от есента на 1876 г. не е деловодител, — Т. Пеев вече изтъква качеството си на революционер. Към края на юни 1876 г. той се подписва под написаното от него възвание „До войводите на българското въстание. . . В името на Българския централен революционен комитет деловодителят му Т. Пейов“ (ТП, с. 82—84). Той вече е започнал да издава вестник „Възраждане“.

* * *

Революционната ситуация в България през 1876 г. обосновава появяването на три емигрантски революционни вестника — през април „Нова България“ в Гюргово и „Български глас“ в Болград, а през юни — „Възраждане“ в Браила. Пеев обмисля още в началото на май материалната и организационната страна на издаването на вестника. Той знае какво значи да очакваш материал от случайни сътрудници и когато ямаш осигурени фондове и абонати. Затова се свързва най-напред с Иван Драсов, най-дейният и с най-много международни връзки революционер след смъртта на Ботев. Двата дори издават заедно в началото на май в Браила няколко броя от в. „Юнак“. За този вестник знаем само от зловнатата бележка на „Български глас“, г. I, бр. 5 от 18. V. 1876 г., в която се инсинуира, че и двамата били пияници и луди и не заслужавало да се говори за тях. Заедно с Драсов те образуват една сигурна редакционна колегия — в обширната си кореспонденция и двамата отразяват винаги правилно съвременните политически събития и мнение за революционното им разрешение. Искат да привлечат Светослав Миларов и го повикват от Загреб¹⁹. Те известяват нашироко сред емигрантите своето намерение, като разпространяват хвърчащ лист, без съмнение с покана за абониране и подкрепа²⁰. Предприемат акция за събиране абонаменти, отначало за цяла година, после, за да не затрудняват абонатите, за половин година (ТП, с. 205—206). Понеже си дават сметка, че финансовата поддръжка от страна на българската емиграция в Румъния не е достатъчна, през

¹⁷ А. л. Б у р м о в. Априлското въстание. Документи и материали. Т. I. С., 1956, док. 168.

¹⁸ Пак там, док. 134.

¹⁹ Писмо на Драсов от Браила, 15. V. 1876. — ИА НБКМ, ф. 112. Св. Миларов, а. е. 46; И. л. К о н е в. Ние сред другите и те сред нас. С., 1972, 204—213; И. в. Б о г д а н о в. Литературни студии. С., 1966, 211—214; Е. л. С т а т е л о в а. Ето ме цял пред вас. . . — Въз: Върхове на българската журналистика. Т. I. С., 1976, 322—327.

²⁰ ИА НБКМ, ф. 22. Т. Пеев, а. е. 46. „Г-да. Днешните обстоятелства настоятелно изискваха да се устрои един политически вестник, който енергически всеотрядно да брани народните ни интереси. Това предприемаме ние и се надяваме да отговорим на назначението му. Главното е, че за такава идея се изискват средства. . .“

октомври 1876 г. Св. Миларов предприема обиколка на българските колонии в Южна Русия²¹. Но след тази обиколка излизат още само два броя на вестника.

Амбициите на редакторите са големи. Те искат дори да отворят и телеграфно бюро, ксето да информира Европа за събитията в България. Първият брой на в. „Възраждане“ излиза в Браила на 5 юни 1876 г. в голям формат. Първите четири броя излизат в четири страници, следващите — само в две. Бр. 25 от 12. XI. 1876 г. е последният. Течението на вестника в Народната библиотека „Кирил и Методий“ не е пълно — липсват брсевете 2, 4, 9, 10, 15, 21, 24. За 20 седмици са излезли 25 броя, следователно само 5 седмици са били издавани по два броя.

Програмата на вестника („Нашата програма“, бр. 1) е оптимистична, революционна. Редакторите виждат как „Пръсна най-сетне. . . и последният железен обръч“ на робството. Задачата на емиграцията в Румъния и Русия е да поддържа материално избухналото въстание и да му окаже морална подкрепа. Задачата на в. „Възраждане“ е да дава бързи и верни сведения и оценки за въстанието, да запознава европейското обществено мнение с българския въпрос, да го заинтересува и спечели за благоприятното му решение; да определи „началата на въстаническата ни правда“; да действа за закрепване на съюза ни със сърбите²². За да може действително да информира европейската общественост за същността и справедливостта на българската кауза, за българската страна на Източния въпрос, във вестника (до бр. 11 и в бр. 14) излизат статии на френски език и някои преводи на български статии. Писани са или са преведени от Пеев, а по-късно — от Светослав Миларов²³.

Оптимистичното настроение, продължило сред емиграцията доста време след потушаването на Априлското въстание и гибелта на Ботев, не се превръща в отчаяние, когато се разбира жестоката действителност. Задачата е вече да се подпомагат жертвите от зверското потушаване, да се осведомява цивилизована Европа за турските жестокости, да се отразява и пропагандира дейността на благотворителните дружества, създадени за тази цел в Румъния, както и на Българското централно благотворително общество в Букурещ²⁴. Избухналата Сръбско-турска война и масовото участие в сраженията на български доброволци, които трябва да настъпват на българска територия, да повдигнат въстание там, за да извоюват кътче свободна българска земя, поставят нови задачи на вестника, който и без друго има за главна, подчертано поставена цел да укрепва българо-сръбския съюз. Редакторите внимателно следят сложните сръбско-български отношения в напрегнатата политическа и военна обстановка и защитават българската кауза, родните интереси, но с голям такт, без да изострят създадите се противоречия между сръбската власт и пропаганда и българските доброволци. Вестникът помества няколко дописки от Кладово, в които правилно са отразени развоят на събитията и користните сметки на сръбското военно командване. Интересни са спомените на един войвода, включил се в четата на Филип Тотю, разочарован, че не може да действа под българско знаме и на българска земя²⁵. И наистина, известен е стремежът на сръбското правителство да бъдат пръснати българските доброволци из сръбските военни части, да не им се позволи да имат свое знаме; обвинението, че сърбите разчитали на масово, несъстояло се българско въстание в съседните български земи и това било осуетило плановете

²¹ ИА НБКМ, ф. 22. а. е. 24. Посещава Николаев, Бердявск, Херсон, Каховка, Мелитопол, Цареводаровка, Преслав, Ногайск. Само от гр. Бердявск обещаха да съберат 100—200 рубли, а от околните села — още 1000 рубли.

²² Т. Пеев съобщава същата програма в писмо до Марин Дринов от 22. V. 1876. Вж. А. л. Бурум ов. Априлското въстание. . . . док. 405.

²³ В архива на Св. Миларов са намерени ръкописи на някои излезли на френски статии. ²⁴ В. „Възраждане“ отпечата неговото „Възвание към филантропите от дял свят“ само за да се знае, че съществува Българско централно благотворително общество. Отпечата на френски благодарствените му адреси до Гладстон, до лигата „Балканска конфедерация“ в Милано.

²⁵ Българските чети в Сърбия. — Възраждане, бр. 11, 13, 16, 18.

им, че българите били виновни за пораженията им²⁶. Дописките и редакционните коментари изтъкват сръбските пречки и обвинения и оправдават българските храбри и безкористни доброволци. Затова Вазов отпечатва в бр. 19 на „Възраждане“ своята прочувствена и дълбоко изстрадана защита на достойнството на народа ни: „Подъл ли е българският народ?“ Редакторите не са могли да не отразят тези събития, но са се въздържали от категорични обвинения и от непроверени сведения. И все пак те биват обвинени от редактора на „Български глас“ (бр. 19), че били псували сърбите, че печатали неверни сведения и клевети. Бр. 9 на „Възраждане“, на който се позовават, липсва в Народната библиотека „Кирил и Методий“. Но в „Български глас“ така изопачено предават становището на в. „Възраждане“, който защитава достойнството на българския народ, че сякаш той признава, че „Поведението на българския народ довело до презрение“. Отговорът на редакцията е както винаги достоен, по същество, без лични нападки.

Най-важната цел в програмата на вестника е да се обоснова революционните „начала на въстаническата ни правда“. В бр. 3 е отпечатано неподписано писмо на читател от Браила — „Мир или война? Робство или свобода?“, — в което авторът препоръчва: народът да мирува; да се изпращат чети в Балкана; да се изпращат протести и манифести до европейските държави. Дописникът обвинява „шарлатаннина и народоубица“ Каравелов, че без политическа подготовка и без военна организация бил хвърлил народа в катастрофална авантюра. Това мнение на еволюционистите и на „старите“ е отпечатано, за да се изтъкне непоколебимата революционна готовност на редакторите. Тяхното твърдо убеждение, което споделят с Ботевото, е, че Каравелов само е забавил българското въстание и в този смисъл е незаслужено обвиняван от дописника („Г. Каравелов в съвестта си сам най-добре знае колко е невинен в това отношение.“). В замяна на това редакторите възторжено възхваляват героичната жертвоготовност на Ботев и на българския народ, който вече е възмъжал политически, заслужава свободата си, бори се за нея. България е вече „главната подвижническа сила за въстание“. Не е било добре подготовено. И гърците, и сърбите са започнали своите националноосвободителни въстания, без да са ги подготвили напълно. А за да имаме свобода, не трябва да разчитаме на състраданието на Европа, а да си я извоюваме с несъкрусими победи.

По друг повод — някаква измислена от „турско-българската редакция“ на българското издание на в. „Едрине“ „прокламация на одринските патриоти“ — е отпечатана дописка от Хайделберг (в бр. 5), в която се твърди, че сега е времето за нашето освобождение. Затова трябва юнашки да се бием и чрез способни пратеници и журналисти да агитираме за осъществяване на нашите законни желания. Във връзка с мерките, които Високата порта е взела за успокоение на духовете сред българския народ, между които е и разрешението, дадено на екзарха да пътува из България, в. „Възраждане“ (бр. 6) изразява убеждението, че той няма да стане оръдие на турската власт, че трябва да помогнем на екзархията, „едничкото... правно признато и влиятелно средоточно дело на българските разнебитени стихии“, която може да сложи край на „турските интриги“. В този смисъл значението на екзархията е признато от българските революционери, но само като етап, до създаването на българска държава чрез революция.

Най-силен аргумент на тези, които оспорват последователната революционна линия на в. „Възраждане“, са статиите на Светослав Миларов, четирите му „дописки от Цариград“ под общото заглавие „Какви променения да дирим за България?“ (бр. 15, 16, 17 и 18), както и „Какво изисква нашата народна политика“ (бр. 12), написана като дописка до него: „Не минавахте ли като специалист по сръбските ра-

²⁶ История на България. С., 1954, т. 1, 477—478; Д. Косев. Новая история Болгарии. М., 1952, 410—411; А. л. Бурмов. Български революционен централен комитет. С., 1943, 171—173; Записки на Христо Н. Македонски. С., 1983, 174—198.

боти в дописките си от Белград и Загреб?²⁷ Авторът твърди, че от Сърбия не може да се очаква нищо. Тя самата не може да направи нищо без българите. А въстание не бива да се вдига, самият Ботев „падна като камък в бездна“. Не може дори да се мисли за спогодба с турците за някаква дуалистична турско-българска държава. Само европейски конгрес може да даде на българския народ самоуправление. Редакцията в своите бележки възразява против категоричното твърдение, че в България при днешните обстоятелства не можело да избухне ново въстание. В четирите „дописки“ Миларов си е поставил за цел да проучи и посочи, да аргументира какви са възможните териториални, политически и административни промени в Европейска Турция за временно подобрене или окончателно разрешение на българския въпрос. Те са: създаване на българска държава с християнска династия след военно поражение на турците (бр. 16); създаване на българско васално княжество (бр. 17); коренни промени в местното управление на християнското население, като от всички български епархии се създаде едно автономно политическо цяло (бр. 18). Това е, което ще се опита да създаде Цариградската конференция на посланиците през декември 1876 г. Миларов е показал различните алтернативи за разрешение на българския въпрос. Статните са дискуссионни. Редакцията ги обнародва, защото иска привържениците на различните мнения да защитят своите позиции, но „доблестно и . . . прилично“, за да се достигне до единство „в мисълта и според това в стремлението“. Редакторите дори изразяват радостта си, че са постигнали това, което са си поставили за цел — критически разговор по българския въпрос (бр. 20). Тези четири „цариградски дописки“ са критикувани от букурещки дописник (бр. 23), който изтъква, че алтернативата от IV писмо говори за права и свободи, които славянните действително имат в Австро-Унгария, но Турция не може да ги осъществи. Самият Миларов в бр. 16 прави уговорка за поставената в бр. 15 алтернатива за евентуален турско-български дуализъм, че ако това стане, той ще бъде насочен против славяните, какъвто е и в Австро-Унгария.

Единомислие, разбира се, редакторите не са успели да постигнат, но не е било разколебано и убеждението им, че революцията, въоръжената борба е единственият изход, единствената гаранция за справедливо решаване на въпроса за свободна българска държава. Редакцията изразява всеобщото убеждение, че след Априлското въстание руският народ е нов фактор в решаването на Източния въпрос и че това ще стане „чрез форум на европейската дипломация“ (бр. 7). Но „единствен път, действителна и почтена за нас гаранция е една българска армия“, която „да се закрепил поне в един кът на България“ (бр. 13). А българската държава трябва да обхваща трите български провинции, да бъде независима и да даде демократични права, равенство на всички населяващи я националности (бр. 20).

Културни хора, с опит в политическия живот и в революционните борби, с широк хоризонт, убедени в своята правда, редакторите предизвикват дискусии, очакват културни, отговорни, обосновани възражения, критики, нови предложения и съображения. Затова получават поздравителни писма. К. Иречек и Марин Дринов поздравяват Пеев за начина, по който списва „Възраждане“ (ДБКД, 378, 379). От Букурещ Найден Николов хвали умната политика на вестника: „независимост, основно познаване на работите. . . , зрялост и безпристрастие. . . , честност, отбягване нападение на личностите.“²⁸

За съжаление във в. „Български глас“ в отговор се появяват само клевети и инсинуации, лични нападки. Пеев бил подлец, предател, арестуван бил за пиянство (бр. 7), бил „турски патриот“ (бр. 19). А от всички журналисти тогава Киро Тулешков е знаел най-добре при какви обстоятелства и защо Пеев е взел 150 лири от турските власти (ТП, с. 52—53). В. „Стара планина“ взема неправилно като становище на Св. Миларов и на редакцията алтернативите, предлагани от „цариградските до-

²⁷ Такива дописки на Св. Миларов в българските вестници не са отбелязани в „Българска възрожденска книжнина“.

²⁸ ИА НБКМ, ф. 112, а. е. 147.

писки“ и прибързано говори за „противонародни проповеди“ и смята, че изразява обществено презрение към в. „Възраждане“, защото редакторите или нямали убеждение, или си го сменяли (бр. 14, 15, 18—21). Редакторите на в. „Възраждане“ се въздържат да полемизират с такива недоброжелателни, недоброествени опоненти и само изискват от в. „Стара планина“ „да влезе в законния път на вестникарството“ („Стара планина“, бр. 21). За редакторите писаното в „Стара планина“ е само „попържия и лични укури“, а трябва да си кажат мнението по въпроса²⁹. Също и Иван Кършовски във „Вултурул“ (бр. 31 и 36) смята, че цариградският дописник не е патриот и пита редакцията дали смята, че Св. Миларов е честен човек и патриот. Редакторът на „Възраждане“ (бр. 22) изтъква, че такава критика е заблуднение и клеветнически маниер на хора, „които нямат понятие от съразискване сериозно, полезно“, ученици на Каравелов. Принципно положение на „Възраждане“ към такива критики е: „От уважение към вестникарското достолепие и за да не досаждаме на читателите, не отговаряме“ (бр. 23).

В. „Възраждане“ не отстъпва от революционните си позиции, защото крайната цел на борбата му е за създаване на независима българска държава, което ще стане, ако има освободено от българската националноосвободителна армия кътче българска земя. Затова прибързани са изводите, че в. „Възраждане“ не бил последователен, бил отстъпил от революционната линия³⁰. Прегледът на различните мнения, предложения, съображения за временно или окончателно разрешаване на българския въпрос, за осъществяване на българския национален идеал е направен, за да се достигне до революционно единомислие сред българите, като редакцията посочва нецелесъобразността на либералните, дуалистични, реформаторски алтернативи. Заслужава да се изтъкне спокойният, приличен, цивилизован стил и тон, израз на уважение към личността на тези, които спорят, към които се придържат редакторите на „Възраждане“ и се въздържат дори да отговорят на личните нападки, които им биват отправяни. По това вестникът се различава коренно от революционните вестници от школата на Каравелов³¹.

Употребяваме нарочно в мн. ч. „редакторите“, защото, въпреки че редактор, отговорник и стопанин е Т. Пеев, в редактирането вземат еднакво участие и Иван Драсов, и Светослав Миларов. Сътрудничеството на Миларов е по-лесно да се определи, той не участва в първите и последните броеве, атрибуцията на „цариградските дописки“ е сигурна, а и стилово може много по-лесно да се определи перото на Миларов, журналист преди и след излизането на „Възраждане“. Затова и задачата на Елена Стателова е била улеснена — тя се спира на безспорно доказаните статии на Св. Миларов³². Дали би могло така лесно да се установи авторството на Иван Драсов или на Тодор Пеев, трудно е да се каже. Това може да стане само за някои статии, и то като се проучат основно архивите на двамата революционери. В тях има запазени ръкописи на статии, някои от които са непечатани. Това не може да се установи, понеже липсват доста броеве от „Възраждане“. А вестникът е имал и външни сътрудници. Не можем да кажем, че статията, която П. Кисимов предлагал на Пеев да излезе във вестника му и във френски превод³³, е била обнародвана. А дописката, която на 29. X. 1876 г. изпраща от Цариград Петър Иванов по повод уводна статия от бр. 24 за неизменното съчувствие на братския руски народ към българските страдания, запазена в архива на Т. Пеев, е била изпратена, след като „Възраждане“ престава да излиза.

²⁹ ИА НБКМ, ф. 22, а. е. 60.

³⁰ Г. Боршук ов. История на българската журналистика. С., 1976, с. 388; К. Възвзова-Каратеодорова. Българският и чуждият периодичен печат от 1876 г. и Априлското въстание. — В: Априлското въстание. 1876—1966. Доклади и изказвания на юбилейната сесия в София. С., 1966, с. 187.

³¹ Ив. Пеев. Тодор Пеев. — Летопис на БКД. С., 1904, г. V, с. 93.

³² Ел. Стателова. Ето ме нял пред вас... — Във: Върхове на българската журналистика. Т. I. С., 1976, 325—327.

³³ ИА НБКМ, ф. 22, Т. Пеев, а. е. 27.

Редакторите биват принудени да се откажат от патриотичното си начинание, след като нямали вече никакви средства, за да продължат издаването на вестника (ТП, с. 209). „Стара планина“ язвително подмята (бр. 38—39 от 1. I. 1877), че той се е самоубил поради „презреннието и негодуванието на българската емиграция“.

В общия хор на възрожденските революционни вестници в навечерието на Освобождението в „Възраждане“ заема своето скромно, но заслужено място. При съществуването му не внася никакъв дисонанс. Напротив, вестникът се е стремил да внесе хармония сред революционните среди. Той няма блясък, неповторимата, несравнима сила и прямота на революционното мислене на Ботев. Пеев се е опитал да се учи от Ботев. В едно хубаво дълго писмо до П. Енчев от 25. III. 1876 г. четем: „Не искам да пиша безсъдържателни писма. . . Българската емиграция във Влашко разочарова. . . Най-сетне се заловихме пак с малки работи. . .“³⁴ Писмото напомня удивително онова изповедно писмо, което Ботев изпраща на Пеев на 12. II. 1876 г.³⁵

* * *

С това завършва журналистическата кариера на Т. Пеев, който е нямал добро мнение за качествата на своето перо и само събитията и чувството за дълг са го направили журналист. Но към края на 1876 г. дядо Д. Паничков, неспокойният печатар и издател, замислил да поднови излизането на „Дунавска зора“, идва при него с молба за фейлетон. Във в. „Възраждане“ не е излизал никакъв фейлетон. Пеев е имал лош спомен от Каравеловите фейлетони, а и по принцип не е разположен да отправя лични нападки към кого да е. А знаел, че фейлетонът като публицистичен жанр се приближава до художествено произведение, че за него се изискват остроумие, усет, чувство за мярка, за дозиране на критиката, на черните краски, от лекия присмех до сарказма. Все пак се заловил. Той има чувство за хумор, самоироничен е, но не може да бъде саркастичен. Написва единствения си фейлетон „Браилски искрици“, печатан в двата броя на „Дунавска зора“ от серията, излязла през януари 1877 г. (ТП, с. 70—72). Тя е като предисловие към поредицата от фейлетони, които е трябвало да напише. Темата му е подсказана и от заобикалящата го действителност, и от равностметката, която Ботев е направил в знаменитото си писмо до него, че всеки се е заловил да върши това, за което не е призван³⁶. Пеев е нямал Ботевото самочувствие на гигант, но е виждал как пигмеи, качили се на кокили, имат такова неподходящо, смехотворно самочувствие. И той самоиронично се включва сред раззените от „епидемията на самозванството“, като се е заловил да пише фейлетони, които са все още язвителни, защото не са свършени. А дилетантизмът и самозванството се ширят в българската публицистика. Това, което преди като редактор на в. „Възраждане“ не е посмял да каже за редакторите на „Български глас“ и на „Стара планина“, с които не е искал да полемизира, като се принизи до техните недостойни похвати, сега във фейлетона той го казва за Кири Тулешков и С. С. Бобчев. После фейлетонистът се сепва. Та той пише предисловие. А предисловия пишат лошите писатели, за да оправят недостатъците на съчиненията си. Той чува протестите на претендентите да бъдат признати за български писатели, поети, дипломати. Той отстъпва и им признава, че са гениални, само че би трябвало да изпросят от Юпитер „здрав ум и способността, върху която претендуват“, и да понаучат българския език. Тъкмо се канел да пристъпи към написване на самия фейлетон, идва дядо Хаджия и взема недописания фейлетон, доволен, че има с какво да попълни вестника. Така завършва всеки фейлетон — внезапно. Очевидно Пеев се е учил от Ботев³⁷. Фейлетонът е подписан с ботевски псевдоним — „Гласът в пустиня“. Дочо Ле-

³⁴ А. Л. Бурмов. Априлското въстание. . . Т. I, док. 168.

³⁵ Хр. Ботев. Събрани съчинения. Т. III. С., 1980, 235—237.

³⁶ Д. Левков. Тодор Пеев. С., 1978, 142—144.

³⁷ Д. Левков. Неизвестен книжовник, забравен революционер. Предговор към: Т. Пеев. Съчинения. С., 1976, с. 21, 215—216.

ков направи атрибуцията и установи тематичната връзка с писмото на Ботев до Пеев от 12. II. 1876 г. Нов аргумент, който потвърждава твърдението на Дочо Леков, е възражението на засегнатия С. С. Бобчев³⁸, който твърди, че сегашната серия на „Дунавска зора“ е „отроче на блаженопочившето „Възраждане“, а там „един глас въпиещий в пустинята. . . като гръмогласен Юпитер да сваля планини и грамадини скали върху всички, които са се наели да работят освен него. . .“.

* * *

Споменът за Добри Войников като драматург и постановчик, който правел така, че училищният празник за завършване учебната година да бъде и театрално тържество, бил жив у браилчани и поставял в неблагоприятна светлина Пеев. Та нали в Браила станал драматург, предизвикан от Войников и Друмев. Затова Т. Пеев написал и поставил с учениците си, вероятно на училищното празненство за завършване учебната 1874—1875 г., едноактната комична сценка „Даскал Генко“ (ТП, с. 99—106). Материал за това иронично изображение на някогашното училище, когато учителят бил повече занаятчия — в пряк и в преносен смисъл, — отколкото преподавател и педагог, той е имал от ученическите си години, когато е учел при даскал Симеон Лазаров Подбалкански (ТП, с. 26—28), както и от живота си на учител в Етрополе, когато е трябвало да се справя с предразсъдъците, суеверията и надменните претенции на старите чорбаджии (ТП, с. 41—45). В тази непретенциозна „даскалска“ сценка личи сочното чувство за хумор у автора, както и умението му да създава интересни персонажи, да ги характеризира и с говора, и с постъпките им. Комичните ситуации се създават и от признатото невежество на пола, и от пренебрежителното отношение на чорбаджията към учението, което покварявало, а най-вече от с нищо неоправданите и постоянно изобличавани авторитет, култура и педагогическо майсторство на даскал Генко.

През зимните месеци на 1875—1876 г. Пеев работи върху една драма из „българо-влашкия“ живот. През февруари започва да я преработва и изпраща на В. Д. Стоянов първите четири действия за мнение (ДБКД, док. 372). Вероятно той я е дал на Васил Друмев, а в неговия архив я намират изследователите и издателите на съчиненията му. При все че Ст. Минчев, а и Г. С. Пашов дават превъзходна оценка на драмата, понеже не са категорични в приписването ѝ на Васил Друмев, не ѝ правят анализ и не я обнародват. Д. Леков и Ив. Сестримски проучват основно въпроса, намират в архива на Пеев първата редакция на драмата, както и неизпратеното на В. Д. Стоянов V действие, и установяват по безспорен начин авторството на Пеев. Затова публикуват като негово съчинение окончателната редакция на драмата „Фудулеску, прокопцаният зет на хаджи Стефания“ (ТП, с. 107—171)³⁹.

Драмата пресъздава богат жизнен материал, който Пеев е имал възможността да наблюдава в общественния живот и в семейния бит на българската емиграция в Румъния. Той намеква на няколко пъти за необратимия процес на румънизирание на нашите емигранти в гостолобива Румъния, щом нямат просвета на роден език. Казва го в речта си през юни 1873 г.: „ . . . обиколени от много чужди неща, които лъстят окоето, подложени по неволя под влиянието на условия, които зариват и последната дияра от всичко, което трябва да ги отличава като друг, отделен, самобитен народ. . . , в чужди пансиони, децата им чуват само укори и хули против всичко народно. . . , стават жертва на разврата. . . , в Румъния има много студени гробища на живи българи. . . “ (ТП, с. 89—90)⁴⁰. Силно впечатление са му направили и загубата на делото по завещанието на Тодор Миланович, и дългогодишните протакан-

³⁸ Стара планина, г. I, бр. 47 от 29. I. 1877.

³⁹ Д. Леков. Забравен възрожденски книжовник. — Литературна мисъл, 1970, кн. I, 109—110.

⁴⁰ Вж. и писмото на Т. Пеев до П. Хитов (ТП, с. 192). Вж. и В. Трайков, Н. Жечев. Българската емиграция в Румъния XIV век — 1878 година. . . С., 1986, 145—151.

ния на формалностите за даване статут на юридическа личност на БКД, за което той с огорчение справедливо отсъжда: „Има много причини, които правят човека да не върва в сполука на издействането при власите подобни правдини“ (ТП, с. 190). От процеса за дарението на Миланович идва безапелационната присъда, която Фудулеску, героят на драмата му, произнася на румънски: „Stat in stat nu se poate, prin urmare și Comunitatea bulgară nu există.“ Чувал е и много подмятания за българска изостаналост и дебелоглавие, и то винаги в името на една криворазбрана цивилизация. Върху този въпрос Пеев е размишлявал постоянно и в архива му е запазена недовършена статия, писана наскоро след Освобождението — „Отхрана на простотата“⁴¹. Началото е знаменателно: „Трябва да се предприемат с най-големи жертви всички мерки за избавяне човека, семейството и обществото от смъртоносните язви на лъжливата, погрешно разбрана цивилизация. . .“

Затова Тодор Пеев написва сравнително леко петактната си драма „Фудулеску, прокопцианият зет на хаджи Стефания“. Пише я на два пъти, но не прави значителни поправки, преработки и подобрения на структурата на драмата или в развитието на конфликта, в изграждането на персонажите. Драмата става в семейството на богат българин, емигрант в Галац, наемател на големи поземлени имения, женен за румънка, баща на три дъщери и един син. В завещанието си е определил за настойник на малолетния си син и дъщеря българското общество, което пази и завещаното на тях наследство. Красивият, дързък, с френски маниери младеж Опре Фудулеску се ожена за голямата му дъщеря Мата с благословията на жена му хаджи Стефания, но против волята на бащата, който от мъка и яд умира. Спечелил доверието на наивната и религиозна майка, зетят отнема по съдебен ред от българското общество настойничеството на имота на двете малолетни деца и го обсебва. Развратник, уговорил и убедил жена си да имат свободата за извънбрачни връзки, той ухажда най-малката сестра, Лина, оплита я в мрежите си, като ѝ внушава, че не трябва да има предразсъдъци в любовта. В тази „възпитателна“ работа му помагат няколко френски булевардни романа, които той ѝ дава да чете. Същевременно той е покварил и малолетния брат, научил го е да пиияствува, да играе карти и развратничи. Единствените, които могат да спасят момичето от гибел, са сестра ѝ Руска и мъжът ѝ Пейо Добревич, учител в Свищов. Те са дошли на гости в чифлика близо до Галац и ужасени от видяното, искат да вземат Лина със себе си. Тя се колебае. Фудулеску я убеждава да остане, за да спаси любовта им и живота му. Трагична ирония е, че това съдбоносно обяснение става, когато всички други са извикани от баба Хаджийка, за да слушат проповедта на някакъв калугер.

Лина се е отдала на Фудулеску, но е отвратена от него. Минават години. Тя се е годила за Благой, млад и богат българин, наемател на чифлика, с когото се обичат. За да не даде зестрата на Лина, Фудулеску иска да осуети този брак, като клевети Благой. Обещал да я даде на един румънски земевладелец, Вънтуреску, от когото взема срещу разписка сума, представляваща зестрата на Лина, за да я даде на майка ѝ. Сватбата става. Лина казва истината за нейния прељстител. Сърузите заживяват съвсем отделени, отдали се на мъката си. Баба Хаджийка им идва на гости заедно с дъщеря си и Фудулеску. Благой го предизвиква на дуел, той презрително го нагрубява. Тогава Благой го застрелва и избягва зад граница.

Интригата е добре построена, конфликтните ситуации са много и добре аргументирани, отношенията между героите са сложни и са дадени в развитие, характерите са ярки, преживяванията им са дълбоки, искрени. Фудулеску, развратникът, измамникът, удовлетворил до крайна степен своето сластолюбие, алчност, жажда за власт в семейството на хаджи Стефания, губи все повече, мразен от своите жертви, Лина и Петър, трябва да връща обсебеното наследство и да отговаря за своите развратни похождения. Дори Мата, съпругата му, иска да му отвърне със същата монета за изневяратата. Само за хаджи Стефания той е „най-прокопцианият“ от тримата ѝ зетьове. В образа на Фудулеску Т. Пеев е създал жив, автентичен тип на мошеник

⁴¹ ИА НБКМ, ф. 22, Т. Пеев, а. е. 53, л. 2—4.

и съблазнител със своя цинична философия, с умение да прави мелодраматични сцени, но който, когато трябва да плаща за своите престъпления, проявява малодушие.

Драмата е написана наистина като трагедия на едно българско емигрантско семейство в Румъния. Но както възприемаме комедията „Криворазбраната цивилизация“ като комедия на нравите в България преди Освобождението, без да има някакво значение фактът, че Маргариди е грък и накрая изразява презрението си към българите, така и „Фудулеску“ е драма за разлагащото влияние на погрешно разбраната нравственост в името на някаква нова цивилизация. Не трябва да виждаме в нея противопоставянето на българската патриархална нравственост на румънската модерна развала. Наистина те са противопоставени, когато Добревич иска да спаси Лина, в разменените реплики между Руска и Фудулеску (ТП, с. 126—127). Пеев не пледира за връщане „в първобитното състояние“, за да се избегнем от онази „цивилизация лъжовна, погрешна. . . , котило на разврата и сиромашията“, а за възпитание в простота. Драмата надхвърля някогашните проблеми на българската емиграция в Румъния. Пеев ги поставя като човек и българин и днешното им звучене е именно общочовешко. Това е драмата на едно момиче, прелъстено от хубавите думи на един измамник и развратник, на когото са оказали пълно доверие в дома на хаджи Стефания.

В драмата на Тодор Пеев можем да открием паралели, сходства, реминисценции от „Криворазбраната цивилизация“⁴², от „Иванко“⁴³, но преди всичко „Тодор Пеев е познавал европейската драматургия“⁴⁴. Затова не може да се говори за влияние, а за въздействие на класически модели. Ст. Каракостов сочи „Не се вози на чужда кола“ от Островски и комедиите на Василе Александри⁴⁵. Бихме посочили поне за образа на хаджи Стефания и „Тартюф“.

* * *

Д. Леков, който търсеше непознатите творби на В. Друмев, откри Тодор Пеев и го представи в целия му ръст пред българските читатели — сам той, изненадан от неподозираните качества на писателя, журналиста и революционера Тодор Пеев. А драмата „Фудулеску“ все още чака задълбочен естетически анализ, сценична преработка и постановка.

⁴² Д. Леков. Забравен възрожденски книжовник. . . , 111—112.

⁴³ Ст. Каракостов. Българският възрожденски театър на освободителната борба. 1858—1878. С., 1973, 408—409.

⁴⁴ Пак там, с. 407.

⁴⁵ Пак там, 409—410.